M.A. Sanskrit
Year – I
Semester – II
Paper - III

योगसूत्रम्
Yogasutram

Centre for Distance and Online Education

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः

Sri Chandrasekharendra Saraswathi Viswa Mahavidyalaya

Deemed to be University u/s 3 of UGC Act 1956 - Accredited with 'A' grade by NAAC

Enathur, Kanchipuram 631561.

Sponsored and run by Sri Kanchi Kamakoti Peetam Charitable Trust

Chief Editor
Prof. Dr. G. Srinivasu
Vice-Chancellor, SCSVMV

General Editor
Dr. B. Balaji Srinivasan
Director, CDOE

Programme Co-ordinator
Dr. Debajyoti Jena

Additional Co-ordinator
1. Dr. R. Naveen (Academic)
2. Dr. M. Senthil Kumaran (Technical)

Course Co-ordinator
Dr. R. Naveen

Course Writer
Dr. T.K. Narasimhan
Dr. Shubh Chandra Jha
Dr. Mayank Pandey
R.K.Pirakas

Assistants
S. Vasudevan
S.V. Kalpavalli

© SCSVMV Deemed University, June 2024
All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph any other means, without permission in writing from the below mentioned centre
Further information on the SCSVMV ODL Programmes may be obtained from
Centre for Distance and Online Education (CDOE)

Sri Chandrasekharendra Saraswathi Viswa Mahavidyalaya,
Enathur,Kanchipuram-631561.
Tamil Nadu, India
Phone: 044 – 2726 4301; Mail Id: onlineprograms@kanchiuniv.ac.in ;

शुभाभिनन्दनानि

संस्कृतवाङ्मयाध्ययननिरतानां समेषां विद्यार्थिनां श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयेन काञ्चीपुरस्थेन सञ्चाल्यमाने दूरविद्याकेन्द्रे भागं ग्रहीतुं सादरं स्वागतम्। विश्वविद्यालयोऽयं राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा (NAAC) 'A' श्रेण्यां प्रमाणीकृतः एवं विश्वविद्यालयानुदानायोगेन (UGC) सङ्घटनेन दूरविद्याकेन्द्रत्वेन अनुमतः वर्तते।

विश्वमहाविद्यालयोऽयं १९९३ वर्षे भारतसर्वकारद्वारा प्रकटितः तदारभ्य प्रतिवर्षं विद्याध्यापनक्षेत्रे तथा परिशोधनकार्ये च महतीं समुन्नतिं प्रदर्शयन् वर्धमानः अस्ति। भारतीयपरम्परायां प्राचीनानां ऋषीणां पण्डितानां तथा कवीनां च योगदानं मानवस्य सर्वाङ्गीनविकासाय तथा लोकपरिरक्षणाय च ज्ञानगङ्गां निरन्तरतया प्रवाहयति। नैकानि शास्त्राणि तत्र वर्तन्ते। वेदाः चत्वारः, उपवेदाः, उपनिषदः, षडङ्गाणि, षड्दर्शनानि, अष्टादशपुराणानि, इतिहासौ, धर्मशास्त्रं, काव्यानि, चतुःषष्टिकलाः इत्यादिना ज्ञानपरम्परा अनन्ता सति बहुभ्यः युगेभ्यः लोकस्य मार्गदर्शनं करोति।

प्रकृतेऽस्मिन् काले पाश्चात्यविज्ञानस्य प्रभावेन भारतीय ज्ञानदीपस्य प्रकाशः ह्रासतामेति। आधुनिकविज्ञानद्वारा समाजस्य लाभः विद्यते एव। तथापि अस्मदीयं वाङ्मयं तु न विस्मरणीयं परित्याज्यं च। भारतीयानाम् अनुभवे आचरणे च विद्यामाना योगविद्या प्रपञ्चे सर्वैरपि आद्रियमाना दृश्यते। एवम् आयुर्वेदादयः अपि। अतः अधुनातनविज्ञानेन साकं प्राचीनविज्ञानस्य संयोजनद्वारा प्रपञ्चस्य महानुपयोगः भवति। अनयैव धिया श्रीकाञ्ची कामकोटिपीठाधिपैः प्राचीन-नवीन विद्ययोः संमेलनाय विश्वमहाविद्यालयोऽयं संस्थापितः। तदिदं लक्ष्यम् अग्रे सारयति अध्यापनेन परिशोधनेन च।

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयः स्वीयेप्राङ्गने बहुविधाः विद्याः बोधयन् दूरस्थानां जिज्ञासूनामपि लाभाय केन्द्रमिदं प्रचालयति। एतत् द्वारा विद्यार्थिनः लाभं लभन्तामिति आशास्महे।

Vice chancellor

Sri Chandrasekharendra Saraswati Viswa Mahavidyalaya

Enathur, Kanchipuram

योगसूत्रम्

Yogasutram

पाठ्यपरिचयः

भारतीयशास्त्रीयपरम्परायाम् बहूनि दर्शनानि प्रसिद्धानि । तेषु मुख्यतः भागद्वयं विद्यते- आस्तिकदर्शनानि, नास्तिकदर्शनानि च । अत्र आस्तिकपदेन यानि दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानि यानि च दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि इति उच्यन्ते। सांख्यं-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसाख्यानि षडास्तिकदर्शनानि प्रसिद्धानि।

तादृशमहत्वपूर्णेषु दर्शनेषु ज्ञानसंपादनाय अस्मिन्पाठे न्यायपूर्वमीमांसादर्शनयोः प्रकरणग्रन्थौ स्थापितौ भवतः। तत्र न्यायशास्त्रे छात्राणां व्युत्पत्तिसंपानाय सत्स्वपि अनेकेषु ग्रन्थेषु तर्कसंग्रहग्रन्थ एव जगति पठनपाठनसम्प्रदाये प्रसिद्धः दृश्यते । स च ग्रन्थः न्यायशास्त्रीयपदार्थानां तथा प्रमेयानां प्रमाणानां च संक्षेपेण प्रतिपादयति। तस्य अनेकानि व्याख्यानानि सन्ति। तत्र अन्यतमं भवति गोवर्धनसुधीकृत- "**न्यायबोधिनी**"- इत्याख्यं व्याख्यानम्। अस्मिन् व्याख्याने सरलतया तर्कसंग्रहस्थविषयाः निरूपिताः भवन्ति। अपेक्षितस्थलेषु रमणीयशैल्या छात्राणां न्यायशास्त्रे प्रविविशूनां च कृते उपकाराय अधिकांशाः अपि योजिताः भवन्ति। एतस्य अध्ययनेन छात्राणां न्यायशास्त्रीयप्रमेयाणां परिचयो निश्चयेन भवति। आदितः खण्डत्रयपर्यन्तमयं ग्रन्थः स्थापितः वर्तते।

ततः परं मीमांसादर्शने ज्ञानसंपादनाय अर्थसंग्रहाख्यः प्रकरणग्रन्थः समग्रतया अत्र पाठ्यते। पूर्वमीमांसादर्शनं कर्मकाण्डात्मकस्य वेदभागस्य विचाराय प्रवृत्तम् । अर्थात् वेदस्य कर्मकाण्डे विहितानां विषयाणां यत्र चर्चा भवति, यत्र च वेदविहितेषु विषयेषु संशये सति समाधानं लभ्यते तदेव पूर्वमीमांसादर्शनम्। धर्मजिज्ञासा एव तत्र मुख्यः विषयः।एवमेव मीमांसाग्रन्थाः विधिनिरूपणे व्यापृताः भवन्ति इति कारणात् विधिविचारोपि अत्र सङ्क्षेपेण कृतः। अन्तिमखण्डद्वयेन अयं ग्रन्थः पाठ्यते।

प्रथमखण्डपरिचयः

सांख्ययोगदर्शनयोः परिचयः सांख्यदर्शनप्रतिपादितानि तत्त्वानि, प्रकृतितत्त्वं,प्रकृतिविकृतितत्त्वं, पुरुषतत्त्वं, महर्षिपतञ्जलिपरिचयः, योगसूत्रपरिचयः, योगशब्दार्थविवरणं, इतियादिविषयानां परिचयः भवति।

द्वितीयखण्डपरिचयः

प्रथमसूत्रे अथ शब्दार्थविचारः अनुशासनमित्युक्तिः किं निबन्धना योगस्य प्रभेदः, पुरुषस्य स्वरूपं वृत्परिचयः। क्लेषाः पञ्च, प्रमाणानि इत्येतानि उपपादितानि।

तृतीयखण्डपरिचयः

खण्डेऽस्मिन् साधनपादः निरूप्यते। अत्र क्रियायोगः, क्लेशानां गुणाः, अविद्यायाः लक्षणं, क्लेशपञ्चकस्य निवृत्त्युपायाः, कर्मणा फलोतपत्तिः इत्येते विषयाः प्राधान्येन निरूप्यन्तेः।

चतुर्थखण्डपरिचयः

खण्डे अस्मिन् द्रष्टा, दृश्यं, जीवन्मुक्तः, जीवन्मुक्तस्य ज्ञानवैभवं, विवेकख्यातिः सञ्जातविवेकख्यातेः पुरुषस्य सप्तधा सप्तप्रकारा प्रान्तभूमिः तत्र चतस्रः कार्यविभुक्तिसंज्ञाः तिस्रः विमुक्तिसंज्ञाः प्रतिपाद्यनते।

पञ्चमखण्डपरिचयः

अस्मिन् खण्डे व्युत्थितचित्तस्य संप्रज्ञात साधनानि अष्टाङ्गानि, तत्स्वरूपानि, पुनः एकैकस्यापि य़म- नियम- आसन-प्राणायाम- प्रत्याहार- धारणा- ध्यान- समाधिनां परिचयः। अहिंसारूपस्य यमस्य सद्धौ वैरत्यागः भवति इति एवं सर्वेषामपि अङ्गानां फलविशेषः निरूपितः।

खण्डः	विषयः	पुटसंख्या
१	साङ्ख्ययोगदर्शनस्य परिचयः, साङ्ख्ययोगमतानसारं पञ्चविंशति तत्त्वानि	8-21
२	योगस्वरूपं, पञ्चवृत्तयः, चित्तवृत्तिनिरोधविचारः, संप्रज्ञातसमाधिः, असंप्रज्ञातसमाधिः	22-36
३	क्रियायोगः, पञ्चक्लेशाः, सूक्ष्मस्थूलक्लेशानां नाशोपायाः, दुःखवादः	37-47
४	दृष्टृदृश्यसंयोगः, दृश्ययोः भेदज्ञानं, तेन कैवल्यहेतुः, जीवन्मुक्तपुरुषस्य वैभवम्	48-56
५	योगस्य अष्टाङ्गानि, यमस्वरूपं, नियमस्वरूपं, आसनस्वरूपं, प्राणायामस्वरूपं, प्रत्याहारस्वरूपम्	57-76

खण्डः १

प्रस्तावना

निदितमेवैतत् सार्वजनानां, मोक्ष एव परमपुरुषार्थः। मोक्षप्राप्तये आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एव मुख्यः उपायः नान्यः पन्थाः इत्यत्र नास्ति अस्माकं वैमत्यं। मोक्षोपायभत आत्मतत्त्वसाक्षात्कारसाधनानि दर्शनानि बहुभिः ऋषिभिः प्रनीतानि। दर्शनानि च आस्तिक-नास्तिक भेदेन अनेकविदानि सन्ति। तत्र आस्तिकदर्शनानि षट् वर्तन्ते। न्यायदर्शनं, वैशेषिकदर्शनं, सांख्यदर्शनम, योगदर्शनं, जैमिनिदर्शनं, वेदान्तदर्शनं चेति। तत्र सांख्यदर्शनं महर्षिणा कपिलेन प्रणीतं। तत्र सांख्यतत्त्वप्रतिपादिका कारिका ईश्वरकृष्णेन प्रणीता सांख्यकारिका इ नाम्ना प्रकीर्तिता वर्तते। सांख्यशास्त्रे पञ्चविंशति तत्त्वानि सिद्धान्तितानि वर्तन्ते। तैः सह ईश्वरतत्त्वम् अङ्गीकृतं योगदर्शनप्रवर्तकैः। योगशास्त्रं महर्षिणा पतञ्जलिना अनुशिष्टं प्रणीतं योगसूत्रं भवति। अस्मिन् च योगसूत्रे चत्वारः पादाः सन्ति। समाधिपादः, साधनपादः, विभूतिपादः,कैवल्यपादः इति। तत्र योगसूत्रे 196 सूत्राणि सन्ति। योगसूत्रस्य अस्य व्याख्यानानि बहूनि सन्ति। व्यासभाष्यं, भोजवृत्तिः, भावगणेशीयवृत्तिः सदाशिवब्रह्मेन्द्रकृतवृत्तिः इत्यादि वर्तते। एतत् योगदर्शनं सर्वप्रथमतः हिरण्यगर्भेण प्रोक्तमितम याज्ञवल्क्यः आह। हिरण्यगर्भो योणस्य वक्ता नान्यः पुरातनः इति तदनु पतञ्जलिमहर्षिणा अथ योगानुशासनं इत्यारभ्य योगसूत्रं प्रणीतम्।

उद्देश्यम्

1 दर्शनानि कानि, दर्शनपदव्युत्पत्तिः तत्रापि सांख्ययोगदर्शनयोः विशेषतत्त्वानि, तत्र जडतत्त्वस्य विशेषपरिचयः, पुरुषतत्त्स्य वशेषपरिचयः इत्येतेषां ज्ञानं भवति।

2 ग्रन्थकर्तुः पतञ्जलिमहर्षेः परिचयः, योगसूत्रस्य कति पागाः कति सूत्राणि इत्येतेषां विषये ज्ञानं भवति।

अथ योगावुशासनम् ।।

अत्र अथशब्दः आरम्भार्थः, अर्थान्मङ्गलार्थश्च 'युज समाधौ इति धातोर्योगः समाधिः तस्यानुशासनं हैरण्यगर्भ शास्त्रमनुसृत्य शिष्यते व्याख्यायते ससाधनः सफलः समाधिरनेनेत्यनुशासनं शास्त्रम् । तथा च कस्मैचित्कैवल्यकामाय प्रतिपाद्ययोगप्रतिपादकं शास्त्रमारभ्यत इत्यक्षरार्थः। तत्र समाधिर्द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । स च चित्तस्य धर्मः । चित्तं हि त्रिगुणात्मकत्वात्पश्च भूम्युपेतम् । भूमयश्च – क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकामं निरुद्धमिति । तत्र – रजसा विषयेषु क्षिप्यमाणं क्षिप्तम् ; तमसा निद्रालस्यादिवृत्तिमन्मूढम ; ईषद्रजस्तमः संस्पृष्टेन सत्त्वेन कादाचित्कध्यानयुक्ततया क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तम; विधूत रजस्तमोमलेन

शुद्धसत्त्वेनैकाग्रमेकतानम् प्रशान्तसकलवृत्तिकं संस्कारशेषं निरुद्धम । एवं च आद्यभूमित्रय परित्यागेनावशिष्टभूमिद्वयोपेतस्य चित्तम्य समाधिद्वयं धर्म इति विवेक: ।। ।

अधुना द्विविधस्य समाधेः साधारणं लक्षणं लक्षयति-

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

रजस्तमोवृत्त्योर्निरोधो योग इत्यर्थः । अतः सात्विकवृत्तिसत्त्वेऽपि संप्रज्ञाते नाव्याप्तिः ॥ २ ॥

ननु बुद्धिवृत्तिस्वभावायाश्चितिशक्तेर्वृत्तिनिरोधे कथं स्थितिरित्याशङ्क्याह---

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।। ३ ।।

यदा सर्वासां वृत्तीनां निरोधः, तदा द्रष्टुश्चितिशक्तेः स्वाभाविके स्वरूपे स्थिति: कुसुमापगमे स्फटिकमणेरिवेत्यर्थः । चितिशक्तेश्चैतन्यमात्रं स्वभावो न वृत्तय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने चितिशक्तेः स्वरूपात्प्रच्युतिः स्यादि- त्यत्राह –

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

यद्यपि निर्विकारा चितिशक्तिः सदा स्वरूप एवावतिछते, तथापि निरोधादन्यत्र वृत्तिषूत्पद्यमानासु तत्र चितिच्छायायां प्रतिबिम्बितायां तदविवेकात्तत्तादात्म्यमापन्नेव चितिशक्तिर्भवति जपारक्त इव स्फटिकः । अतो नस्वरूपा त्प्रच्युतिः । न हि लौहित्यभ्रमसमये समस्ति स्फटिकमणे .. रवदातस्वभावात्प्रच्युतिरिति भाव: । एतेन सूत्रद्वयेनार्थाद्यन्निरोधे चितिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा यद्व्युत्थाने स्वरूपाप्रतिष्ठेव भवति तच्चित्तमिति द्वितीयसूत्रगतचित्तपदं व्याख्यातं भवति ॥ ४ ॥

अधुना –निरोद्धव्यानां वृत्तीनामियत्तामाह---

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

पञ्च तयबर्थां अवयवा वक्ष्यमाणाः प्रमाणादयो यासां सामान्यवृत्तीनां ताः पश्चतय्यो वृत्तयश्चित्तस्य परिणामाः । बहुवचनं तु मैत्रादिपुरुषबहुत्वाभिप्रायेण । ताः कीदृश्यः ? क्लिष्टा अक्लिष्टाः ; वक्ष्यमाणैः केशैः संश्लिष्टाः स्वरूपाप्रतिष्ठाप्रत्ययाः क्लिष्टाः, तैरसंश्लिष्टाः स्वरूपप्रतिष्ठाप्रत्यया अक्तिप्राः । यद्यपि पञ्चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानां चान्तर्भावः, तथापि क्लिष्टा एव निरोद्धव्या इति मन्दबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टा अप्युदाहृताः ।। ५ ।।

अथ नामधेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रषट्कमा चष्टे----

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

अतोऽपरा वृत्तिर्न सम्म्तीत्युद्देशसूत्रस्य फलम् ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

त्रीण्येव प्रमाणानीति भावः । वृत्तावज्ञातार्थावगाही चितिशक्तेः प्रतिबिम्बः प्रमा । तत्करणं वृत्तिः प्रमाणम ।तत्त्वं प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्र चक्षुरादिद्वारा व्यक्तिविशेषनिर्धारणी चित्तवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम् । तदाकारवृत्तौ चितिशक्तेः प्रतिबिम्बः प्रत्यक्षप्रमा । एवं ध्यानसमाधिद्वारा चितिशक्तिविशेषावयोतिका संप्रज्ञाताख्या चित्तवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम् । ज्ञाता चितिशक्तिः फलम् । लिङ्गज्ञानद्वारा लिङ्गिसामान्यनिर्धारणी वृत्तिरनुमानम् । तत्र प्रतिबिम्बो ऽनुमितिः । पदार्थज्ञानद्वारा वाक्यार्थावगाहिनी वृत्तिरागमः । तत्र प्रतिबिम्बः शाब्दः । अनुमानागमावुभयत्र समानाविति पृथङ् नोदाहृतौ ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्टम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशः । मिथ्याज्ञानं बाधानन्तरं व्यवहाराजनकं यत् अतद्रूपप्रतिष्ठं तस्यार्थस्य यद्रूपं पार मार्थिकं स्वरूपं तत्राप्रतिष्ठितं तदनवगाहि । तत्त्वं लक्षणम् । अतो न विकल्पेऽतिव्याप्तिः, तस्य बाधितत्वेऽपि केषांचित्पण्डितानां व्यवहारजनकत्वात् । नापि संशये, तस्यापि लक्ष्यत्वात् ।। ८ ।।

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ।। ९ ।

''राहोः शिरः' इति शब्दश्रनणानन्तरं जायमाना वस्तुशून्या वृत्तिर्विकल्पः । अतो वाक्यार्थगोचरवृत्तौ नातिव्याप्तिः, तस्या वस्तुशून्यत्वाभावात् । नापि विपर्यये, तस्य शब्दज्ञानाननुपातित्वात् ।। ९ ।।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ।। १० ।

वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिन्नावार के तमसि सति, तत्तमोऽभावप्रत्ययः । तं विषयीकुर्वती वृत्तिर्निद्रा । तस्याः ' सुखमहमस्वाप्स्यं न किंचिदवेदिषम्' इति स्मरणस्यानुभवपूर्वकत्वाद्वृत्तित्वम् ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

अनुभूतस्य पित्रादेः असंप्रमोषः तदनुभवजन्यमनुसंधानं स्मृतिरित्यर्थः । एतेन वृत्तय इत्याद्यनुभूतविषयेत्यन्तेन सूत्र सप्तकेन द्वितीयसूत्रगत वृत्तिपदं व्याख्यातं भवति । इतोऽवशिष्टेन पादेन निरोधपदमर्थाव्याख्यायत इति द्रष्टव्यम् ।।

अधुना पञ्चविधवृत्तिनिरोधोपायमाह-----

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तस्य निसर्गतोनिर्गतस्त्रगादिगोचरवृत्तिसरित्पूरं वैराग्येण विनिवार्य समाप्यभ्यासेन प्रशान्तप्रवाहः संपाद्यते ।अतस्तदुभयनिबन्धनो निरोध इत्यर्थः ।। १२ ।।

नबु जपादावावृत्तिलक्षणोऽभ्यासो विधातुं पार्यते ; - को नाम निरोधेऽभ्यास इत्यत आह

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तयोर्मध्ये । स्थितिर्नैश्चल्यं निरोधः, तत्र । ‘ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति’ इतिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमी । एवं च स्थितिनिमित्तको यत्नो मानस उत्साहः स्वत एव बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवंविध उत्साह आवर्त्यमानोऽभ्यास इत्युच्यते ॥ १३ ॥

नन्वद्यतनाभ्यासः स्वयमदृढः सन्ननादिसंचितव्युत्थानसंस्कारान्कथमभिभवेदित्याशङ्क्याह-

॥ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

यदि दिवसैर्मासैर्वा समाधिसिद्धिं वान्छेत्, तदा ‘विद्यमानाश्चत्वार एव वेदाः; तानध्येतुं गतस्य तानध्येतुं गतस्य माणवकस्य पण दिवसा अतीताः ; नाद्याप्यसौ समागतः ‘ इति मूढव चनानुसार्येवायं योगी स्यात् । अतः संवत्सरैर्जन्मभिर्वादीर्घकालं योग आसेवितव्यः । तथा च स्मर्यते—‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति । यदि चिरमासेव्यमानोऽपि विच्छिद्य विच्छिद्यासेव्येत, तर्ह्युत्पद्यमाना योगसंस्काराः समनन्तर भावि विच्छेद कालीनै व्युत्थानसंस्कारैरभिभूयेरन् । अतो निरन्तरमासेवितव्यः । सत्कार आदरः । अनादरे लयविक्षेपकषायादयः प्रसज्जेरन । तस्मादादरेणासेवितव्यः । दीर्घकालादित्रैविध्येनासेवितस्य

समाधेर्दृढभूमित्वं नाम प्रबलतरदुःखेनापि चालयितुमशक्यत्वम् । तच्च स्मर्यते— ‘यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते’ इति ॥ १४

अथ वैराग्यं द्विविधमपरं परं चेति । अपरं च यतमा नव्यतिरेकै केन्द्रियवशीकारभेदेन चतुर्विधम् ।- तत्राद्यत्रयम

र्थात्सूचयन्साक्षाच्चतुर्थमाह- ----

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥। १५ ।।

स्रक्चन्दनादयो विषया दृष्टाः । वेदोक्तस्वर्गादय आनुश्रविकाः । तत्रोभयत्रापि सत्यामपि तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादिवैराग्यत्रयं भवति । यतमानत्वं नाम “ अस्मिञ्जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां विज्ञास्यामि’ इत्युद्योगः । स्वचित्ते पूर्वं विद्यमानानां दोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानेन विवेकेनैतावन्तः पका एतावन्तोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मकत्वबोधेन तां प्रवृत्तिं परित्यज्य मनस्यौत्सुक्यमात्रेण

तृष्णास्थापनमेकेन्द्रियत्वम् । वितृष्णत्वं वशीकारः । तदिदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातस्यान्तरङ्गम्, असंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् ।। १५ ।।

अथ तस्यान्तरङ्गं परवैराग्यमाह-

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ।। १६ ।।

संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासपाटवेन गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कारः; तस्मादशेषगुणत्रयव्यवहारे वैतृष्ण्यं यत्, तत्परं वैराग्यमित्यर्थः ।। १६ ।

इत्थमभ्यासवैराग्ये निरूप्य तत्साध्यं समाधिमाह

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

सम्यक्प्रज्ञायते येन भाव्यं वस्तु स संप्रज्ञात: समाधिर्भावनाविशेषः । स च वितर्कादिरूपैश्चतुर्भिरनुगमाचतुर्विधः – सवितर्कः सविचार: सानन्दः सास्मित इति तत्र भावनया भाव्यभूतेन्द्रियगोचरसाक्षात्कार: सवितर्कः 1 पञ्चतन्मात्रान्तःकरणगोचर साक्षात्कार: सविचारः । रजस्तमोलेशानुविद्धसत्त्वप्रधानबुद्धिगोचर साक्षात्कार: सान- न्दः ।

शुद्धसत्त्वप्रधानमहत्तवगोचर साक्षात्कारः सास्मि तः । तत्र वितर्कविचारद्वयं ग्राह्यम् । आनन्दो ग्रहणम् । अस्मिताख्यो ग्रहीता । तेषु ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु भावनोत्कर्षः संप्रज्ञातो योग इत्यर्थः ।। १७ ।।

इत्थमपरवैराग्यसाध्यं संप्रज्ञातं निरूप्य परवैराग्यसाध्यमसंप्रज्ञातमाह-

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ।। १८ ॥

विरामो वृत्त्युपरमः, तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः प्रयत्नः, तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनम, तत्पूर्वस्तज्जन्यः संप्रज्ञातादन्यः संस्कारशेषः प्रशान्तसकलवृत्तिकस्य चित्तस्वरूपस्य दुर्लक्षत्वात्संस्काररूपेण योऽवशिष्यते सोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः ।। १८ ।।

सोऽयमसंप्रज्ञातो द्विविधो भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्चेति । तत्राद्यो मोक्ष्यमाणैर्हेयः । तमाह-------

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भवन्त्यस्मिन्तंव इति भवः संसारोऽविद्याख्यः, स प्रत्ययो हेतुर्यस्य स संसारमूलोऽसंप्रज्ञातः । स च भूतेन्द्रियेष्वात्मत्वभावनया विधूतदेहानां विदेहानाम् अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिष्वात्मत्वभावनया लीनानां प्रकृतिलयानां भवत्यन्तवत्फलः । तदीयं चित्तं विवेकख्यात्यभावात्सुप्रचित्तवल्लीनमप्युत्थाय संसारे पततीति भावः ॥

अथ मुमुक्षुभिरुपादेयमुपायप्रत्यय माह-------

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।। २० ।।

ममायं योग एव परपुरुषार्थसाधनमिति प्रत्यय: श्रद्धा । सा चोत्कर्षश्रवणेनोपजायते । उत्कर्ष स्मर्यते – ‘ तपस्वि भ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मत्तोऽधिकः । कर्मिभ्यवाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन’ इति । तस्यां च श्रद्धायामवसितायां वीर्यमुत्साहो भवति ‘सर्वथा योगं संपादयिष्यामि इति । एतादृशोत्साहेन तदा तदानुष्ठेयानि योगाङ्गानि स्मर्यन्ते । तया च स्मृत्या सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादे सति, ऋतंभरा प्रज्ञोदेति ।

तत्पूर्वकस्तत्प्रज्ञापूर्वकोऽसंप्रज्ञातसमाधिः इतरेषां विदेहप्रकृतिलयेभ्योऽर्वाचीनानां योगिनां सिध्यतीत्यर्थः ।। २० ।।

बोधप्रश्नाः

1 सांख्यदर्शनस्य प्रवर्तकः कः?

2 योगसूत्रं केन प्रणीतम्?

3 योगसूत्रे कति पादाः?

4 संख्यतत्त्वानि कति?

5 पञ्चतन्मात्राणि कः?

6 योगः नाम कः?

7 वृत्तयः कति?

8 त्रिगुणाः के?

9 समाधिः कतिविधः?

10 योगशास्त्रस्य आद्यः प्रवर्तकः कः?

अभ्यासप्रश्नाः

1 सांख्यदर्शनं प्रतिपादयत।

2 योगदर्शनं प्रतिपादयत।

खण्डः २

प्रस्तावना

खण्डेऽस्मिन् "अथ योगानुशासनम्"इति प्रतमसूत्रे अथ शब्दस्य आरम्भार्थकत्यमेव, नानन्तर्यार्थकत्वम्, आनन्तर्यप्रतियोगिनःअनुपलम्भात्। योगशब्दः 'युज सामाधौ' इति धातोः समाधिरूपयोगार्थकः इति उपवर्ण्य अनुशासनमिति शब्दार्थः प्रतिपाद्यते। स च समाधिरूपो योगो नाम कः इति जिज्ञासायां "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इति सूत्रेण योगस्वरूपं बोधितम्।तत्र चित्तं नाम मनः अथवा अन्तःकरणं, इत्युच्यते। वृत्तिश्च सात्त्विक राजस तामस थदैव भवति। तत्र सर्वासां चित्तवृत्तिनां निरोधः योग इत्युच्यते चेत् सम्प्रज्ञातसमाधिरूपयोरे अव्याप्तिः। सम्प्रज्ञातसमाधेः सात्त्विकवृत्तिप्रयोज्यत्वात्। अतः चित्तवृत्तिनिरोधः इत्यस्य सात्विकेतरव-त्तिनां निरोधः योग इत्यर्थः फलितः। सर्नासां चित्तवृत्तीनां निरोधे द्रष्टुः पुरुषस्य स्वरूपं किं भवति इति चेत् उक्तम् तत्र "तदा द्रष्टुः स्वरूपे अवस्थानम्।

उद्देश्यम्

द्वितीयखण्डस्य अस्य अध्ययनेन योगपदार्थस्य ज्ञानं सूत्राध्ययनपूर्वकम् भवति। सम्प्रज्ञात-असम्प्रज्ञात भेदे न समाधेः द्वैविध्यं अस्ति इति योगस्य प्रभेदज्ञानं भवति। वृत्तयः काः, पञ्च क्लेषाः के इति ज्ञानं भवति।

इत्थं परवैराग्यसाध्यं समाधिं विधाय तस्य तारतम्येन समाधेः शैघ्रयतारतम्यमाह ----

तीव्र संवेगानामासन्नः ।। २१ ।।

संवेगां वैराग्यम् । तद्भेदाद्योगिनस्त्रिविधा मृदुसंवेगा मध्यसंवेगास्तीव्र संवेगाश्चेति । तत्र तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः । अल्पेनैव कालेन समाधिर्लभ्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तीव्र संवेगेष्वेव तारतम्यमाह –

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।। २२ ।।

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्रश्च । तेष्वप्युत्तरात्तरम्य त्वरया सिद्धिष्टव्या । तदेवमधिमात्रतीव्रस्य दृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ लब्धे सति, पुनर्युत्थातुमशक्तं सन्मनो नश्यति । ततः प्रत्यक्चितिः स्वे महिनि निर्विघ्नं निरन्तरमवतिष्ठत इत्यर्थः ।। २२ ।।

अथासम्न्नतमसमाधिलोभ उपायान्तरमुपदर्शयति----

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः । तस्मिन्परमगुरौ प्रणिधानं भावनाविशेषः । तस्मादासन्नतमः समाधिलाभ: । ईश्वरो हि समाराधनादिनां साधनेन आराधितः इदमस्येष्टमस्तु' इति संसाराङ्गारे तप्यमानं पुरुषमनुगृह्णातीति भावः । ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य पुरुषस्य तप्यभावः कथमुपपद्यते ग्रेन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षीक्रियेतेति चेन, उच्यतेतापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यम् । बुद्ध्यात्मना परिणते सत्वे तप्यमाने तदारोहवशेन तदभेदावगाही पुरुषोऽपि नृप्यत इत्युपचर्यते । तदुक्तम – 'सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावा ये वा राजसास्तापकास्ते । तस्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मा इति । इत्थं तप्यमानं पुरुषं

परमेश्वरः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिक संप्रदायप्रद्योतको ऽनुगृह्णातीत्यनवद्यम

।। २३ ।।

कः पुनः स ईश्वर इत्यत्राह -----

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।। २४ ।।

क्लिश्नन्तीति क्लेशा वक्ष्यमाणलक्षणा अविद्यादयः । कर्ममिश्रामिश्ररूपं वक्ष्यमाणम् । विपच्यत इति विपाकः फलं जात्यायुर्भोगादिः । आशेरत इत्याशयाः संस्काराः । तैर- . परामृष्टोऽसंश्लिष्टः । संश्लिष्टस्तु संसारी जीवः । मुक्तस्त्वसंश्लिष्टोऽपि पूर्वकाले तत्संश्लेषाद्ध इव । अतः पुरुषविशेषो नित्यमुक्त ईश्वरः । तस्य सार्वज्ञ्यमैश्वर्यं च अनादिसिद्धप्राकृतशुद्धसत्त्वात्मकचित्तसंबन्धादिति द्रष्टव्यम् ।। २४ ।।

अथ तत्र प्रमाणमाह-

तत्र निरतिशयं सार्वज्ञ्यबीजम् ।। २५ ।।

तत्रेश्वरे निरतिशयं सर्वज्ञत्वम्य बीजं मूलम् । एतदुक्तं भवति- अस्मदादिज्ञानं निरतिशयेन ज्ञानेनाविनाभूतं सातिशयत्वात् । यत्सातिशयं तत्समानजातीयेन निरतिशयेन युक्तम्, यथा विभुपरिमाणेन कुम्भपरिमाणम् । अतः परिशेषादनुमानसिद्धनिरतिशयज्ञानवानीश्वर इति ।। २५ ।।

नन्वयमेक एवेश्वरः किमन्येऽपि सन्ति ? नेत्याह-----

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ।। २६ ।।

ये सर्गादावुत्पन्नाः पूर्वे ब्रह्मादयः, ते मासवयनहायना दिरूपेण कालेन परिच्छिद्यन्ते । तदुक्तम्— 'ये रम्या ये'शुभाचारा: सुमेरुगुरवोऽपि ये । कालेन विनिगीर्णास्ते गरुडेनेव पन्नगा:' इति । अतस्तेषामपि भगवानेक एव गुरुरीश्वरः; कालेनानवच्छेदात्, 'ज्ञः कालकाल:' इति श्रुतेः । अनेनेश्वरम्य महाप्रभावत्वमुक्तं भवति ॥ २६ ॥

अथ तस्य नामधेयमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

तस्य परमेश्वरस्य प्रणवः प्रकर्षेण नूयते स्तूयते ऽनेनेति प्रणव ओंकार : वाचकोऽभिधायक इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्थं नामधेयमभिधाय पूर्वम् ‘ ईश्वरप्रणिधानात् ‘ इत्युक्तं तत्प्रणिधानं मफलमुपदर्शयति द्वाभ्याम् —-

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तराया-भावश्च ।। २९ ॥

“ एतदुक्तं भवति – तस्य प्रणवस्य यो जपः, तस्मिन्दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैस्तदर्थासङ्गचिद्रूपेश्वर भावनापुरःसरं प्रा-धान्येन दृढमासेविते सति पश्चात्स्वत एव वाग्व्यापाररूपेतस्मिन्प्रलीने, वाचकस्य न्यग्भावात्तदर्थासङ्गचिद्रूपगोचरवृतिसंतानरूपभावनायां दीर्घकालादिभिर्दृढमासेवितायाम्, ततस्तत्प्रसादेन चित्तं निरोधाभिमुखं प्रत्यासत्त्यभावेन ईश्वरं विश्रान्ति भूमितयालभमानं सत् तत्सादृश्यात्स्वस्वामिनमसचिद्रूपमात्मानं स्मारयित्वा अविषयतया तमप्यलभमानं

निरिन्धनानिवत्स्वयं संस्कारावशेषं भवति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः । प्रत्यक्चासौ चेतना, तस्याः प्राप्तिरधिगमः । सर्वान्तरतया भासमाना चितिशक्तिः स्वे महिनि निरन्तरं निर्विघ्नमवतिष्ठते । अतः सर्वासां वृत्तीनां प्रविलयादन्तरायाभावश्च भवति । अयमेक ईश्वरप्रणिधानस्य विशेष इति ।।

के तेऽन्तराया इत्यपेक्षायामाह---------

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थित त्वानि चित्तविक्षेपास्ते-ऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं योगाद्विक्षिपन्ति भ्रंशयन्ति ते नव विक्षेपा योगस्यान्तराया विघ्नाः । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिर्व्याधिः । चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानम् । विरुद्धकोटिद्वयाबगाहि ज्ञानं संशयः । अहिंसासत्यादिसाधनानामभावनं प्रमादः । कायवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यम् । विषयाभिलाषोऽविरति: । अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिदर्शनम्

। कुतश्चिनिमिन्तात्समाधिभूमेरलाभोऽलब्ध भूमिकत्वम् । लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठानवस्थिततत्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न केवलमेते विक्षेपा योगनाशकाः, अपि तु उपद्रवकरा – इत्याह-

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

यथोक्तव्याधिजं दुःखम् । तच्चाध्यात्मिकादिभेदात्रिविधम् । विषयाभिलाषविघातान्मनसि क्षोभो दौर्मनस्यम् । सर्वाङ्गचलनमङ्गमेजयत्वम् । तच्च योगाङ्गासनविरोधि । अपानः श्वासः । स च रेचकविरोधी । प्राणः प्रश्वासः । स तु पूरकविरोधी । अथ वा श्वासो बाह्यकुम्भकविरोधी, प्रश्वास: आन्तरकुम्भकविरोधी, अङ्गमेजयत्वं कुम्भकद्वय विरोधीत्यर्थः, 'नोच्छ्वसेनैव निश्वान्नैव गात्राणि चालयेत्' इति कुम्भके तन्निषेधश्रवणात् । अत एते दुःखादयो विक्षेपैः सह भवन्ति, विक्षिप्तचित्तस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इत्थमन्तरायानुक्त्वा ते कस्मान्नाशनीया इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तमीश्वरप्रणिधानमेवास्मिन्नंशे स्मारयति - ----

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ।। ३२ ।।

तेषां स्त्रोपद्रवाणां विक्षेपाणां विनाशार्थमेकतत्त्वस्येश्वरस्याभ्यासः कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति – एकतत्त्वगोचर मनोवृत्तिप्रवाहानुकूलो यत्नोऽभ्यासः । स च दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैर्दृढमासेवितव्यः । आसेविते च तस्मिन्व्याध्यादयो वासनाः क्षणेनैव विशरारुतां यान्ति । तदुक्तम् –' वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोष्यलम् । तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ' इति ॥ ३२ ॥

अधुना संप्रज्ञातभूमिरूपैकाग्रतोपायान् 'मैत्री' इत्यादि 'यथाभिमत—' इत्यन्तेन सूतसप्तकेनाह –

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥

३३

चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषीक्रियते । तत्र स्वप्नादौ स्वेनानुभूयमानं सुखमनुशेते ‘ सर्वं सुखजातं मे भूयात् इति कश्चिद्धीवृत्तिविशेषो रागः । स च सुखजातस्य दृष्टादृष्टसामग्र्यभावेन संपादयितुमशक्यत्वाश्चित्तं कलुषीकरोति । यदा तु सुखिप्राणिषु मैत्रीं भावयेत् ‘सर्वेऽप्येते सुखिनो मदीयाः’ इति, तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति तत्र रागो निवर्तते । न केवलं रागः, किं तु परगुणासहनदोषाविष्करणरूपासूयेर्ष्यादिकमपि निवर्तते । निवृत्ते च रागासूयेर्ष्यादौ वर्षास्वतीतासु शरत्सरिदिव चित्तं प्रसीदति । तथा दुःखमनुशेते सर्वं दुःखं सर्वथा मे मा भूत्’ इति कश्चित्प्रत्ययो द्वेषः । स च वैर्यादिषु सत्सु निवारयितुमशक्यत्वात्सदा हृदयं दहति । यदा ‘ स्वस्येव परेषां प्रतिकूलं दुःखं मा भूत्’ इत्यनेन प्रकारेण करुणां दुःखिप्राणिषु भावयेत्, तदा वैर्यादिषु द्वेषो निवर्तते । न केवलं द्वेषः, किं तु दुःखित्वप्रतियोगिक स्वसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्तते । स च दर्पो भगवता दर्शितः - ‘ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया’ इति । अत उभयनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । तथा प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति । अतस्ते पुण्यपापे पश्चात्तापं जनयतः । यदि पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा

तद्वासनया स्वयमप्यप्रमत्तः पुण्ये प्रवर्तते । तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापानि वर्तते । अतः पश्चात्तापाभावेन चित्तं प्रसीदति । ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्ये प्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता, तस्य पुनर्जन्मकरत्वात् । मैवम्; काम्यस्येष्टापूर्तादेर्जन्महेतुत्वादिह तु योगाभ्यासजन्यस्य जन्मानापादकस्याशुक्लकृष्णस्य पुण्यस्य विवक्षितत्वात् । वक्ष्यति च भगवान्सूत्रकारः—' कर्माशुक्लकृष्णं योगिन स्त्रिविधमितरेषाम्' इति । अतो मैत्र्यादिभावनया रागादिवासनानिवृत्तौ प्रसादं स्थैर्यमापन्नं सश्चित्तमेकाग्रतापदं लभत इत्यर्थः । तदुक्तम — पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम । स्थितिं बध्नासि चेत्तर्हि पदमासादयस्थलम्' इति ।। ३३ ।।

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ।। ३४ ॥

प्राणस्य शरीरान्तर्गतस्य वायोः प्रच्छर्दनं द्वात्रिंशन्मात्राप्रमाणेन शनैः शनैः पिङ्गलया बहिर्विरेचनम् । रेचितं पश्चादिडया षोडशमात्राप्रमाणेनान्तरापूर्य पूरितस्य पुनश्चतुःषष्टिमात्राप्रमाणेन विधारणमान्तर कुम्भकः । रचितस्य वोक्तप्रमाणेन बहिरेव विधारणं बाह्यकुम्भकः । अनेन रेचकपूरकबाह्याभ्यन्तरकुम्भकरूप प्राणायामत्रयं भवति । तेन प्राणस्पन्दे

निरुद्धे सति चित्तदोषाः प्रदह्यन्ते । तथा चा श्रुतिः – 'यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमता मलाः । तथेन्द्रियकृता दोषा . दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्' इति । तत्रोपपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता – ' यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि । प्राणस्पन्दक्षये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः' इति । अतः प्राणमनःस्पन्दयोः सहभावित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते । ननु सहस्पन्दो न युक्तः, सुषुप्तौ चेष्टमानेऽपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् । मैवम्; विलीनत्वेन तदानीं मनस एवाभावात् । ननु ' क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत इति श्रुतिव्याहतमिति चेत्, न; अनुल्बणत्वस्य क्षयत्वेनात्र विवक्षितत्वात् । यथा पर्वतमारोहतः श्वासवेगो यावान्भवति न तावानासीनस्य विद्यते ; तथा प्राणायामपाटवोपेतस्यैतस्मादल्पः श्वासो भवति । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयतेभूत्वा तत्रायतः प्राणः शनैरेव समुत्सृजेत्' इति । अतः प्राणायामपाटवेन प्राणे निरुद्धे सति निर्मृष्टनिखिलदोषं सचित्तमेकाग्रतापदं लभत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसःस्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासाग्रजिह्वाग्रतालुजिह्वामध्यजिह्वामूलेषु प्रदेशेषु चित्तस्य संयमाद्दिव्यगन्धरसरूपस्पर्शशब्दविषयवत्यः संविदः प्रवृत्तयः शीघ्रमुत्पन्नाः सत्यो

विश्वासमुत्पाद्य अतिसूक्ष्मेश्वरादौ मनसः स्थितिं बध्नन्ति । अतो मन एकाग्रतां प्राप्नोतीत्यर्थः ।। ३५ ।।

विशोका वा ज्योतिष्मती ।। ३६ ।

अष्टदलहृदम्बुजं रेचकेनोर्ध्वमुखं नीत्वा तत्कर्णिकास्थायां सुषुम्नाख्यायां नाड्यां सौरचान्द्रमसवैद्युतादिप्रभानिभस्य चित्ततत्त्वस्य ध्यानात्तज्ज्योतिर्गोचरा संविज्ज्योतिष्मती वि. शोका शोकशून्या प्रवृत्तिरुत्पन्ना सती मनसः स्थिति संपा दयति । ततस्तन्मन एकाग्रतां लभत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

शुकादीनां यद्वीतरागं चित्तम्, तस्य ध्यानाद्योगिनश्चित्तं नीरागं सदेकाग्रतां लभत इत्यर्थः ।। ३७ ।।

स्वमनिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्ने शास्त्रीयं यन्मनोहरं वस्तु दृष्टं सुषुप्तौ यत्सुखं ज्ञायते, तत्र ध्यानात्तज्ज्ञेयालम्बनं चित्तं निश्चलं सदेकाग्रतां लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना ? यथेष्टं यद्यच्छास्त्रार्थं देवं रूपम्, तद्ध्यानाश्चित्तमचञ्चलं सदेकाग्रतां लभत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नन्वेतैरुपायैरेकाग्रतालाभे किं ज्ञापकमित्यत्राह –

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्यैकाग्रतामापन्नस्य चित्तस्य सूक्ष्मे स्थूले वा वस्तुनि निविशमानस्य परमाण्वन्तः परममहत्त्वान्तो वशीकारोऽप्रतिघातो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

बोधप्रश्नाः

1 योगदर्शनस्य प्रथमसूत्रं किम् ?

2 योगः नाम कः ?

3 पुरुषस्य वृत्तिसारूप्यं कदा भवति ?

4 चित्तस्य वृत्तयः ?

5 प्रमाणानि कति ?

अभ्यासप्रश्नाः

1 योगस्वरूपं प्रतिपादयत।

2 वृत्तीः वर्णयत।

3 प्रमाणानि प्रतिपादयत।

खण्डः ३

प्रस्तावना

अस्मिन् योगसूत्रे प्रथमपादः समाधिपादः। पादे तस्मिन् चित्तवृत्तिनिरोधे अभ्यासः वैराग्यञ्च कारणत्वेन अभिमतम्। तयोः प्राप्त्युपायः चित्तशुद्धिरेव। चित्तशुद्धिः अपेक्ष्यते चेत् कर्मयोगानुष्ठानम् कर्तव्यम्। कर्मयोग एव क्रियायोगः। क्रियायोगः नाम तपः, स्वाध्यायः, ईश्वरप्रणिधानमेव इत्युच्यते। एतदन्यतमक्रियायोगस्य अनुष्ठानेन क्लेशतनूकरणं, समाधिभावना च आप्यते। क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः इति पञ्च सन्ति। क्लेशशब्दस्य व्युत्पत्तिः एवं वर्णिता भवति ।

उद्देश्यम्

1 योगसूत्रेऽस्मिन् साधनपादस्य परिचयः ज्ञायते।

2 क्रियायोगस्य अनुष्ठानप्रक्रिया ज्ञायते।

3 योगप्रतिबन्धकक्लेशाः तन्निवृत्त्युपायचिन्तनम् च अवाप्यते।

4 संसारकारणविज्ञानं, तन्नाशोपायज्ञानं च प्राप्यते

इत्थमेकाप्रतोपायान्सावान्तरफलानुक्त्वा तत्समुत्पन्नैका प्रताभिवृद्धिलक्षणस्य सबीजसमाधेः सविषयं स्वरूपमाह----

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

अभिजातस्यात्यवदातस्य स्फटिकमणेर्यथा जपाकुसुमोपरागात्स्वरूपाभिभवेन रक्ताकारता भवति, एवं क्षीणवृत्तेर्विधूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य भूतेन्द्रियतन्मात्रान्तःकरणरजस्त मोलेशानुविद्धाहंकार विधूतरजस्तमोमलशुद्धसत्वात्मकमहत्तत्त्वेषु ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु तत्स्थस्य तदुपरक्तस्य तदञ्जनता स्वरूपपरित्यागेन तत्तद्रूपता तस्य सम्यगापत्तिः संप्रज्ञातसमापत्तिरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इत्थं सामान्यतः संप्रज्ञातसमापत्तिमुक्त्वा अधुना वितर्कैविचाररूपग्राह्यसमापत्तेः सवितर्कनिर्वितर्कसविचारनिर्वि चारभेदेन चातुर्विध्यमाह त्रिभि: -------

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥

गौरिति शब्द : गौरित्यर्थः गौरिति ज्ञानम्, तेषां परम्परतादात्म्यगोचरा ये विकल्पास्तैः संकीर्णा तत्तुल्या सवितर्का समापत्तिः, तस्या विकल्पत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

शब्दज्ञानाभ्यां विकल्पित एवार्थे शब्दसंकेतो गृह्यते, तस्य स्मृत्या शाब्दबोधो विकल्प एव जायते । अतः संकेतस्मृतेः परिशुद्ध प्रलये सति तत्कार्यस्य विकल्पस्य प्रलयात्समाधिभावना स्वीयभावनात्वशून्येव भूत्वा अविकल्पितामात्रेणैव निर्भास्यमाना निर्वितर्का समापत्तिरित्यर्थः ॥

उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥। ४४ ॥

एतयैव विकल्पितस्थूलाकारया सवितर्कया अविकल्पितस्थूलाकारया निर्वितर्कया च सूक्ष्मविषया स्वशब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पितसूक्ष्मतन्मात्रेन्द्रियगोचरा सविचारा अविकल्पितसूक्ष्मतन्मात्रेन्द्रियगोचरा निर्विचारा च व्याख्याता भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

किं निर्विचारसमापत्तेस्तन्मात्रेष्वेवावसानम् ? नेत्याह---------

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

अस्या: समापत्तेः सूक्ष्मविषयत्वमलिङ्गे प्रधाने पर्यवस्यति । तथा हि— तन्मात्रेभ्योऽहंकारः सूक्ष्मः, तस्मादपि महान्, ततोऽपि प्रधानम् । तद्धि न लीयत इत्यलि - समुच्यते । ततः परं न सूक्ष्मा प्रकृतिः समस्ति । पुरुषस्तु न प्रकृतिः सर्गे निमित्तमात्रमिति ध्येयम् ॥ ४५ ॥

संप्रज्ञातसमापत्ती रुपसंहरति-----

ता एव सबीजः समाधिः ।। ४६

ता एव पूर्वोक्ता एव विवेकख्यात्यभावेन बन्धबीजसत्त्वात्सबीज: समाधिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इत्थं संप्रज्ञातमुपसंहृत्यासंप्रज्ञातमुपायप्रत्ययमुपसंहर्तुं तय पूर्वरनं निर्विचारातिशयमाह –

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

निर्विचारस्य प्रधानपर्यन्तसूक्ष्मगोचरस्य यद्वैशारद्यमभ्यासपाटवेन तस्य प्रधानान्तन्यग्भावाश्चितिशक्तेरुद्वेगः, तस्मिन्सत्यध्यात्मनश्चितिशक्तेः प्रसादः ख्यातिर्जायते ॥ ४७ ॥

ततः किम् ? —

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र पुरुषख्यातौ सत्याम् ऋतं सत्यमात्मानं बिभर्ति प्रकाशयतीति ऋतंभरा प्रज्ञा धर्ममेघः समाधिर्जायत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ऋतंभरत्वोपपत्तिमाह--------

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुषु योगिप्रत्यक्षं निर्वर्तते । आगमानुमानाभ्यां तानि वस्तूनि ज्ञायन्ते । ते च श्रुतानुमानजन्ये प्रज्ञे सामान्यमेव गोचरयतः । इदं तु योगिप्रत्यक्षं विशेषगोचरत्वादृतंभरमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

तस्या: प्रज्ञाया असंप्रज्ञातसमाधौ बहिरङ्गत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वमाह-

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

तस्या: प्रज्ञाया अभ्यासजन्यो यः संस्कारः, स चान्यान्व्युत्थानसंस्कारान्प्रतिबध्नाति बाधत इति तत्प्रतिबन्धीत्यर्थः ।। ५० ।।

इत्थमसंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरङ्गसाधनमभिधाय निरोधप्रयत्नस्यान्तरङ्गसाधनतां सूचयन्निर्बीजमुपसंहरति-------

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीज: समाधिः ॥ ५१ ॥

परवैराग्य सहकृतविरामप्रत्ययेन प्रज्ञासंस्कारस्यापि निरोधे सत्युत्पत्स्यमानप्रज्ञासंस्कारस्य सर्वस्यापि निरोधादशेषबन्ध - निवृत्तेर्निर्बीज: समाधिर्लभ्यते। तस्मिन्समाधौ लब्धे सति पुनर्व्युत्थातुमशक्तं सच्चित्तं नश्यति। ततः कूटस्थ नित्यानन्ता शुद्धा चितिशक्तिः स्वे महिनि निरन्तरं निर्विघ्नमवतिष्ठत इत्यतिशोभनम्

॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्पतञ्जलिप्रणीते योगशास्त्रे

योगसुधाकराभिधायां वृत्तौ

समाधिपादः समाप्तः ॥

· साधनपादः

परापश्यन्त्यादिभेदभिन्नामेकां निसर्गतः ।

चिदानन्दमयीं नित्यां वाचं कांचिदुपास्महे ।।

पूर्वं सावान्तरभेदं सान्तरङ्गसाधनं सफलं समाधिमभिघायाधुना पूर्वाभिहितसाधनेऽप्रवर्तमानमानसमपककषायकरणं प्रति बहिरङ्गसाधनं क्रियायोगमाह-------

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।। १ ॥

हितमितमेध्याशनं तपः । परमपवित्रप्रणवादिमन्त्रजप : स्वाध्यायः । ईश्वरे लीलया स्वीकृतातिमनोहराने परमगुरौ कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्तितो भक्तिविशेषः प्रणिधानम् । तानि क्रियारूपत्वाद्योगसाधनत्वाच क्रियायोग इति शुद्धसारूण्यलक्षणाश्रयणेन निरूप्यन्ते ‘ आयुर्धृतम्’ इतिवदित्यर्थः ।

किमर्थ इत्यत आह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

समाधेर्भावनं निष्पादनमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः, क्लेशानां तनूकरणं शिथिलीकरणमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति — दीर्घकालनैरन्तर्य सत्कारानुबन्धितप आदिक्रियायोगाङ्गानुष्ठानेन क्लेशा विशरारुतामिता: सन्त: पुरुषान्यताख्यातावनुपप्लवायां जातायां समूलकाषं कषिता भवन्तीति ।। २ ।।

के ते क्लेशाः कियन्त इत्यपेक्षायामाह –

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥

पुरुषं क्लेशयन्ति दुःखाकुर्वन्तीति केशाः । ते पञ्चे-त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथास्मितादीनामविद्यानिदानत्वमाह-------

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छि नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

प्रसुप्तास्तनवो विच्छिन्ना उदाराश्चास्मितादयश्चत्वारः । तेषामुत्तरेषामविद्या भावरूपो विपर्ययः, सा क्षेत्रं प्रसवभूमि: । तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकारस्याभावेनानभिव्यक्तिः ।तनुत्वं

प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम् । विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः । उदारत्वं सहकारिसंनिधिवशात्कार्य- कारित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाविद्यास्वरूपमाह-

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्यय इत्युक्तं भवति । तद्यथा अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाभिमानः । अशुचौ मांसासृक्पूयविण्मूत्रादिशालिनि काये शुचित्वप्रत्ययः । दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः । अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः इत्यविद्या चतुष्पदेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अविद्यामूलास्मितामाह-------

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मितेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रागं निरूपयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकं सुखसाधनेषु तृष्णा- रूपो राग इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरं तत्साधनेषु निन्दा द्वेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढीऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

म्वरसतः प्रवाहशीलो विदुषोऽपि तथा मूढवदारूढो भयत्रासोऽभिनिवेशः । पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात्सर्वस्य प्राणभृन्मात्रस्य आ क्रिमेरा च विदुषः संजायमान: शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमितमन्तरेण प्रवर्तमानो भयरूपोऽभिनिवेश इति ।। ९ ।।

खण्डः ४

प्रस्तावना

खण्डे अस्मिन् द्रष्टः पुरुषस्य स्वरूपं उच्यते। सः द्रष्टा चिन्मात्रः शुद्धः निर्विकारस्सन्नपि प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययं बौद्धं अनुपश्यति। दृक्दृश्ययोः भेदःप्रतिपाद्य दृश्यस्य भोग्यस्य आत्मा स्वरूपं द्रष्ट्रर्थमेव न स्वार्थं अचेतनत्वात् इति। तदुक्तं योगसूत्रे----

तदर्थे एव दृश्यस्य आत्मा (2-21) इति प्रतिपाद्य प्रधानमेकं पुरुषाः अनन्ताः। तथा च पुरुषख्याति पर्यन्तं भगापवर्गौ दत्त्वा कंचन कृतार्थं प्रति नष्टं चेदपि पुरुषान्तरसाधारणत्वात् अनष्टमेव अवतिष्टते। तथा च एकमुक्तस्य पुरुषस्य ज्ञानवेभवं प्रतिपादितम्।

उद्देश्यम्

- खण्डेऽस्मिन् – द्रष्टुपदार्थविज्ञानं भवति।
- दृश्यस्वरूपं सम्यग् अवगम्यते ।
- संसारहेतुः अविद्या कथमिति अवगम्यते ।
- कैवल्यप्राप्तिसाधनं किमिति अवगम्यते।

- जीवन्मुक्तस्य ज्ञानवेभवं अवगम्यते।

पूर्व कर्मयोगमभिधाय तेन विरला: कुशास्तत्समनन्तरभाविपुरुषख्यात्या दग्धा भवन्तीत्यर्थादभिहितम् । तत्र सूक्ष्माणां दग्धानामधुना समूलोन्मूलनोपायमाह --------

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

चित्तस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रकृतौ प्रलयः प्रतिप्रस्रवः । तेन हेया: सूक्ष्मा: क्लेशाः । स्वमूलभूतचित्तहानौ तत्संस्काररूपाः सूक्ष्माः समूलघातं हता भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ स्थूलानां समूलं कषणोपायमाह—

ध्यान हेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्रियायोगेण शिथिला : स्थूलास्ताः केशवृत्तयः पुरुषध्यानेनैव हातव्याः । हीनाश्च स्वमूलचित्तोन्मूलनेनोन्मूलिता भवन्तीत्युक्तम् ॥ ११

इत्थं क्लेशांस्तद्धानोपायं च अभिधाय अधुना कर्माशयस्य क्लेशनिदानत्वमुपदर्शयन्नाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनोयः ।। १२ ।।

रागद्वेषादिक्लेशनिदानः कर्मणां धर्माधर्मरूपः संस्कारः कर्माशयः । स च दृष्टजन्मवेदनीय इहैवानुभाव्यः, अदृष्टजन्मवेदनीयश्चामुत्रानुभाव्यः । तत्राद्यो यथा नन्दिकेश्वरस्तीव्रतपश्चर्यादिसाधनेनेश्वरं समाराध्य सद्य एव देवत्वादिकमलभत, नहुषो महर्ष्यपराधेन सद्यः सर्पत्वमगमत् । द्वितीयस्तु स्वर्गनरकादिहेतुरित्यर्थः ।। १२ ।।

न केवलं क्लेशमूलत्वं कर्माशयस्यैव, किं तु तद्विपाकस्यापीत्याह- ---

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपे मूले सत्येव कर्मणां विपाकः फलम् । स च त्रिविधः-- जातिर्जन्म देवत्वादिव । आयुश्चिरकालं देहप्राणयोर्योगः । इन्द्रियैर्विषयानुभवो भोग इति । तत्र भोगो मुख्यः, जात्यायुषी तच्छेषभूते इति विभागः । सूत्रद्वयस्यायमभिसंध्यर्थः – सत्सु क्लेशेषु कर्मतत्फले भवतः ; विवेकख्यात्यमिदग्धेषु कर्मालब्धात्मकं सद्विषशाल्यादिवन्न फलं प्रसूत इति ॥ १३ ॥

अधुना जात्यादीनां हेयत्वार्थं फलमाह ---

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥

ते जात्यायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुका दुःखफला भवन्ति विभागेनाविवेकिनामित्यर्थः ॥ १४ ॥

विवेकिनां तु ते सर्वे दुःखफला एवेत्याह-

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।। १५ ।।

परिणामदुःखं तापदुःखं संस्कारदुःखम्, तैरित्यर्थः । तत्र सुखे सत्यागामिनस्तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्यम ननुष्ठाय वृथैव तदपेक्षा तामसी वृत्तिर्जायमाना चित्तं दुःखाकरोतीति परिणामदुःखम् । सुखभोगकाले रोगादिनिमित्तेन रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रतिकूला वृत्तिजयते ; सा च ‘ अहं पापी, धिड्यां दुरात्मानम्’ इत्येवं चित्तं संतापयति ; तदिदं तापदुःखम् । तथा सुखनाशे तत्संस्कारः सुखं स्मारयित्वा स्मारयित्वा हृदयं दहति ; तदिदं संस्कारदुःखम् । एतैर्दुःखैर्योगात्, किं च गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां या वृत्तयः प्रकाशप्रवृतिमोहात्मिकास्तासामतिचपलकल्लोलवनिरन्तरं परिणतानां विरोधः परस्परं बाध्यबाधकत्वं तस्माच्च सर्वमेव भोगसाधनं जगद्विवेकिनो दुःखमेव, विवेकिनमक्षिपात्रमूर्णातन्तुरिवात्यन्तमुद्वेजयति । अतः सर्वं दुःखं हेयमिति भावः ॥

अधुनानागतदुःखस्य विशिष्य हेयत्वमाह –

हेयं दुःखमनागतः ॥ १६ ॥

अतीतस्य गतत्वाद्वर्तमानस्य भोगेनैव क्षयादनागतमेव दुःखं हेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ हेयहेतुमाह –

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा दृग्रूपः पुरुषः, दृश्यं बुद्धिसत्वम्, तयोः संयोगः स्वस्वामिभावः ; स चेन्द्रियप्रणाडिकया चित्ते विविधशब्दायाकारेण परिणते सति तत्र चितिच्छायायां प्रतिबिम्बितायां तदविवेकरूपाविद्याकृतः । स च यस्य दुःखस्य हेतुरित्यर्थः ।। १७ ।।

दृश्यं प्रपञ्चयति--------

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः प्रख्यारूपः, क्रिया प्रवृत्तिरूपा, स्थितिर्नियमरूपा, ताः सत्त्वरजस्तमसां धर्माः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथोक्तम् ; भूतेन्द्रियात्मकं भूतानि महाभूततन्मात्रभेदभिन्नानि इन्द्रियाणि बुद्धिकर्मेन्द्रियान्तः करणभेदभिन्नानि एतद्ग्राह्यग्रहणरूपमात्मा स्वाभिन्नः परिणामो यस्य तत्तथोतम; भोगापवर्गार्थं भोगमोक्षप्रयोजकं तद्दृश्यमित्यर्थः ॥

एतस्य गुणत्रयात्मकस्य दृश्यस्य परिणामं विभज्य दर्शयति –

विशेषाविशेषालिङ्गमत्राले मानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

विशेषा महाभूतेन्द्रियमनोरूपाः षोडश विकाराः, अविशेषास्तन्मात्राहंकाराः षट् प्रकृतिविकृतयः, लयं गच्छतीति लिङ्गमात्रं प्रकृतिविकाररूपं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं गुणानां स्ताम्यावस्थारूपं प्रधानम् ; एतानि चत्वारि गुणानां पर्वाणि अवस्थाविशेषा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्थं हेयं दृश्यं प्रथमं निरूप्य उपादेयं द्रष्टारं निरूपयितुमाह-

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्यया-नुपश्यः ॥ २० ॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चिन्मात्रो न ज्ञानादिधर्मकः, तद्धर्मकत्वे तस्य वृत्तिरूपतया विनाशशीलत्वात् ‘उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्’ इति न्यायेनात्मनः कौटस्थ्यं हीयते । अतः शुद्धः अपरिणाम्यपि प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति । तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मभूत इव प्रतिभासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

इत्थं दृश्यद्रष्टारावभिधाय तयोः शेषशेषित्वमभिधातु- माह-

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य भोग्यस्यात्मा स्वरूपं द्रष्ट्रर्थमेव न स्वार्थम्, अचेतनत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु द्रष्टुः प्रयोजने निष्पन्ने सति कृतकृत्यतया प्रधाने निर्व्यापारेऽधुना संसारो नोपलभ्येतेति चेत्, नेत्याह-------

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्य-साधारणत्वात् ॥ २२ ॥

प्रधानमेकं पुरुषा अनन्ता: । तथा च पुरुषख्याति पर्यन्तं भोगापवर्गौ दवा कंचन कृतार्थं प्रति नष्टं निर्व्यापारमपि पुरुषान्तरसाधारणत्वादष्टमेवावतिष्ठते । तथा चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गानवकाश इति भावः ॥

बोधप्रश्नाः

1 क्रियायोगः कः ?

2 के पञ्च क्लेशाः ?

3 अविद्या का ?

4 अस्मिता का ?

5 अभिनिवेशः कः ?

अभ्यास प्रश्नाः

1 यथाग्रन्थं साधनपादं निरूपयत।

2 क्लेशपञ्चकं प्रतिपादयत।

3 दृश्यं प्रतिपादयत।

खण्डः ५

प्रस्तावना

खण्डस्मिन् अष्टाङ्गयोगः निरूपितः। अस्माकं शरीरस्य मनसः च लाघवसम्पादनार्थम् अषाटाङ्गयोगः आवश्यकः इति तु लोकप्रसिद्धम्। योगः सम्पादनीयश्चेत् अष्ट अङ्गानि अपेक्ष्यन्ते। ते च यम- नियम- असन- प्राणायाम- प्रत्याहार- धारणा- ध्यान- समाधय इति। तत्र एकैकस्यापि अङगस्य यम इत्यादेः लक्षणं सूत्रोक्तं प्रतिपाद्यते। अष्टाङ्गयोगानुष्ठनेन अशुद्धिक्षयः जायते। ततः ज्ञानादीपत्तिः भवति। तत्र यमाः अहिंसा- सत्य- असत्ये- ब्रह्मचर्य- अपरिग्रहाः भवति। अत्रापि एकैकस्यापि यमस्य स्वरूपं भवति। महाव्रतं नाम जाति- देश- काल- समयानवच्छिन्नाः सार्वभौमाः इति उच्यते। नियमाः नाम शौच- सन्तोष- तपः स्वाधायाय- ईश्वरप्रणिधानानि। भवति अत्रापि एकैकस्य स्वरूपावगमेन योगाङ्गाष्टकस्य स्पष्टं ज्ञानं भविष्यति।

उद्देश्यम्

एतद्प्रकरणस्य अध्ययनेन योगाङ्गज्ञैनं भवति । योगानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमिति ज्ञानं भवति योगाङ्गानां यम- नियमादीनां परिचयः भवति। प्राणायामादीनां फलसानं च भवति।

अधुना यमादीनां सिद्धिसूचकमवान्तरफलं क्रमेण दर्शयति ------

इत्थं दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय तत्संयोगं व्याख्यातुमाह-

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वशक्तिर्दृश्यस्वभावः, स्वामिशक्तिर्दृक्स्वभावः । तयोश्चैत्तचेतनत्वेन व्यवस्थितयोः स्वरूपोपलब्धिर्भोगापवर्गरूपा । तस्या हेतुः प्रत्ययः संयोगो द्रष्टृदृश्यभावो विद्याकृत इति व्याख्यातम् । एवं च यस्याभावे दृग्दृश्ययोः स्वरूपोपल-ब्धिर्न भवति, यद्भावे सा भवति, स संयोगः कार्यैकोन्नेयइत्युपदिष्टं भवति ॥ २३ ॥

संयोगस्याप्युपायमाह----

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य संयोगस्य पूर्वोक्ताविद्या हेतुः कारणमित्यर्थः ॥

इत्थं हेयं तद्धेतुं च अभिधाय अधुना दानं तद्धेतुं च निरूपयितुमाह द्वाभ्याम् —

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।। २५ ।।

तस्या अविद्याया अभावाद्विद्यया विनाशात्तत्कृत संयोग-विनाशो हानं यत्, तदेव दृशेर्नित्यमुक्तायाश्चितिशक्तेः कैवल्यमित्यर्थः ।। २५ ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ।। २६ ।।

अविप्लवा अविद्याविरोधिनी सत्त्वपुरुषयोरन्यताख्यातिनस्य कैवल्यस्य हेतुरित्यर्थः – अयं सूत्रद्वयस्याभिसंध्यर्थः – आदरनैरन्तर्यदीर्घकालानुबन्धियमनियमाद्यष्टाङ्गानुष्ठानेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावविप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशास्तत्कृतसंयोगश्च समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुशलाकुशलकर्माशयास्तद्विपाकाश्च समूलघातं हता भवन्ति । ततश्च परवैराग्येणान्यताख्यातिनिवृत्तौ निरोधसमाध्यभ्यासेन चित्ते निवर्तिते सति पुरुषस्य निर्लेपस्य स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं भवतीति ।। २६ ।।

अथ जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य ज्ञानवैभवमाह ------

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य संजातविवेकख्यातेः पुरुषस्य सप्तधा सप्तप्रकारा प्रान्तभूमि: प्रकर्षेणान्तो निवृत्तिः फलत्वेन यासां ता भूमयोऽवस्था यस्याः सा प्रज्ञा प्रान्तभूमिः सप्तप्रकारा । अयमर्थः संजातविवेकख्यातेः पुरुषस्य सप्त प्रज्ञाभूमयः । तत्र चतस्रः कार्यविमुक्तिसंज्ञाः, तिस्रश्चित्तविमुक्तिसंज्ञाः । तद्यथा—ज्ञातव्यमखिलं ज्ञातं मम न किंचिज्ज्ञातव्यमस्तीति जिज्ञासानिवृत्तिरेका । हातव्यं सर्वं बन्धजातं हीनं मम न किंचिद्धेयमस्तीति जिहासानिवृत्तिर्द्वितीया । कैवल्यप्राप्त्या प्राप्तव्यमखिलं प्राप्तं ततो न किंचित्प्राप्तव्यमस्तीति प्रेप्सानिवृत्तिस्तृतीया । विवेकख्यातिलाभेन कर्तव्यमखिलं कृतं न किंचिन्मम कार्यमस्तीति चिकीर्षानिवृत्तिचतुर्थी । कृतार्थं मे बुद्धिसत्वमिति शोकनिवृत्तिरेका ।मम बुद्धपादयो गुणा: प्रलीनाः प्रयोजनाभावात्पुनर्न प्ररोहन्तीति भयनिवृत्तिर्द्वितीया । तदाहं गुणातीतस्वरूपमात्रेणावस्थितश्चिदेकरस इति सकलविकल्पनिवृत्तिस्तृतीया । इति सप्तधा प्रान्तभूमिर्द्रष्टव्येति ॥ २७ ॥

पूर्वस्मिन्पादे समाहितचित्तस्यान्तरङ्गसाधने अभ्यासवैराग्ये अभिधाय आदावस्मिन्पादे व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगोऽभिहितः । अधुना ततोऽपि व्युत्थितचित्तस्य संप्रज्ञातसाधनान्यष्टाङ्गान्यभिधातुमाह-

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणयोगाङ्गानामनुष्ठानादशुद्धेः क्लेशरूपायाः क्रमेण क्षये जायमाने, ज्ञानस्य दीप्तिर्वृद्धिरा विवेकख्यातेर्भवतीत्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानं शुद्धिद्वारा प्रज्ञासाधनमिति भावः ॥

कानि पुनस्तानि योगाङ्गानीत्यपेक्षायामाह -------

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

तत्र के यमा इत्यपेक्षायामाह -------

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३०

अहिंसादिभ्यो निषिद्धकर्मभ्यो योगिनं यमयन्ति निवर्तयन्तीति यमाः । तत्राहिंसा कायवाङ्मनोभिः सर्वदा सर्वभूतानामहिंसनम् । सत्यं सर्वदानृतानभिभाषणम् । अस्तेयं

परस्वत्वानपहारः । ब्रह्मचर्यमष्टविधमैथुनत्यागः । अपरिग्रहः शरीरस्थितिमात्रव्यतिरिक्तभोगसाधनास्वीकारः । एते पच यमा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एतेषां योगिभिरुपादेयं विशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतः ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिकम्, तत्सदाहं न हनिष्यामीत्य हिंसा जात्या परिच्छिन्ना । देशे तीर्थादौ काले नियतचतुर्दश्यादौ वा कमपि न हनिष्यामीति देशकालाभ्यामवच्छिन्ना । देवब्राह्मणाद्यर्थातिरेकेण न हनिष्यामीति समयावच्छिन्ना । समयो नियतोऽवसर इत्यर्थः । प्राणिमात्रं कचिदपि कदा चिदपि कस्यापि कृतेऽहं न हनिष्यामीति जात्यादिभिश्चतुभिरनवच्छिन्ना भवत्यहिंसा पुष्कला । एवं सत्यादयोऽप्यनवच्छिन्ना ऊहनीयाः । इत्थमेते सर्वासु जात्यादिषु भूमिषु विदिताः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्त इत्यर्थः ।। ३१ ।।

अथ नियमप्नहि—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

जन्महेतून्काम्यधर्मानिवर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामे धर्मे नि- यमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमाः । शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यमलनिवृत्तिः, मैत्र्यादिभावनयान्तरसूयादिमलनिवृत्तिः । संतोषो यथालाभपरितुष्टिः । तषः कायशोषणम्, तदुक्तं योगयाज्ञवल्क्ये— 'विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम्' इति । स्वाध्यायो गायत्रीप्रभृतीनां मन्त्राणामध्ययनम् । ते च मन्त्रा द्विविधा वैदिकास्तान्त्रिकश्च । वैदिकाः प्रगीताप्रगीत भेदेन द्विविधाः । तान्त्रिका: स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिविधाः । तदलं मन्त्ररहस्यो द्धोषेण । ईश्वरप्रणिधानं नाम अभिहितानामनभिहितानां च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे फलानपेक्षतया समर्पणम् । तदुक्तम्- 'कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि विन्यस्य त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्' इति । फलाभिसंधेरुपघातकत्वमभिहितं महद्भिः- 'अपि प्रयत्न संपन्नं कामेनोपहतं तपः । न तुष्टये महेशस्य वलीढमिव पायसम्' इति । एतानि शौचादीनि पथ्य. नियमा इत्यर्थः ॥

ननु सति परिपन्थिनि जाप्रति, कथं यमादिसिद्धिरित्यत आह-

वितर्कबाधने प्रतिपक्ष भावनम् ॥ ३३ ॥

एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैर्हिंसादिसंकल्पैः 'हनिष्याम्येनम् ' ' अनृतं वदिष्यामि' 'परस्वमादास्ये ' इत्यादिभिर्बाधने प्राप्ते सति, यमादिपरो योगी ' संसाराङ्गारेष्वहं तप्यमानो यमादिकं शरणमुपगतो हिंसादिकमत्यजम् ; पुनस्तदाददानः कौलेयकेन वान्ताशिना समः' इत्यनेन प्रकारेण वितर्कप्रतिपक्षान्भावयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अधुना वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणावान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण कथयन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति—

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता

लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा

दुःखाज्ञानानन्तफला इति

प्रतिपक्ष भावनम् ॥ ३४ ॥

वितर्का हिंसादय इति स्वरूपनिर्देशः । तत्र हिंसा त्रिप्रकारा—स्वयं कृता, कुर्विति कारिता, साधु साध्वित्यनुमोदिता चेति । तत्रैकैका कारणभेदात्पुनस्त्रिविधा भवति धनादिलोभेन,

अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्यतीति मोहेन । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहाः प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन । तत्पूर्वका हिंसादयोऽपि मृदुत्वादिना त्रिविधा भवन्ति । तथा कृता कारितानुमोदिता च प्रत्येकं नवधा भवतीति हिंसायाः सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति – मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुः, मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्यः, मृदुतीव्रो मध्यतीव्रस्तीव्रतीव्र इति । एवं लोभो नवविधस्तथा क्रोधमोहाविति तत्पूर्वा कृता हिंसा सप्तविंशतिभेदा भवति । तथा कारितानुमोदिता चेत्येकाशीतिभेदा हिंसा भवति । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् । इत्थंभूता वितर्का दुःखं नरकादिकम्, अज्ञानं स्थावरादिभावम्, भ्रान्तिसंशयरूपं च अनन्तं फलं प्रयच्छन्तीति प्रतिपक्षाणां वितर्कशत्रूणां भावनमित्यर्थः । अनेन भावनेन तद्धाने सति निर्विघ्ना यमादयः सिध्यन्ति । तत्सिद्धौ चित्तपरिकर्मद्वारा कैवल्यं सिध्यतीत्यभिसंधिः ।।

बोधप्रश्नाः

1 दृग्शक्तिः नाम किं ?

2 दर्शन शक्तिः कः ?

3 सूक्ष्मक्लेशानां हानापायाः के ?

4 पुरुषस्य कैवल्यप्राप्तिः कथं सम्भवति ?

5 जीवन्मुक्तस्य स्वरूपं किम्

अभ्यासप्रश्नाः

1 दृग्दृश्ययोः स्वरूपं प्रतिपाद्य दुःखस्य हेयत्वं साधयत।

2 हानोपायं प्रतिपादयत।

3 जीवमुक्तस्य ज्ञानवैभवं प्रतिपादयत।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ।। ३५ ।।

सत्यहिंसास्थैर्ये, तस्याहिंसकस्य योगिधौरेयस्य संनिधौ स्वभावविरुद्धानां गोव्याघ्रादीनामपि वैरत्यागो भवतीत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वासिष्ठे – ‘ मातरीव परं यान्ति विषमाणि मृदूनि च । विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि’ इति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।। ३६ ।।

क्रिया धर्माधर्मरूपा, तस्याः फलं स्वर्गादिकम् ; तयोराश्रयो वाङ्मात्रेण दाता, तस्य भावस्तत्त्वम् । योगिनः स्वर्गादिफलदातृत्वं वाङ्मात्रेण सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां रत्नोपस्थानम् ।। ३७ ।।

दिव्यानि रत्नानि योगिनः पुरत उपस्थितानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यम् । तत्सिद्धौ निरतिशयं सामये भवति । निरतिशयसामर्थ्यशालिना योगिना कृत: शिष्येषूपदेशः सद्यः फलतीति भावः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

कथमित्यस्य भावः कथंता, जन्मनि कथंता तस्याः संबोध:साक्षात्कार:, पूर्वजन्मनि कोऽहं कीदृशोऽतिष्ठं किं कार्यमकरवमिति जिज्ञासायां सर्वमनेन योगिना सम्यग्ज्ञायत इत्यर्थः ।। ३९ ।।

इत्थं यमसिद्धीरभिधाय अधुना नियमसिद्धीः क्रमेणाभिदधाति—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचमाचरतो योगिनः स्वाने शुद्धिमपश्यतो जुगुप्सा भवति । अशुचिस्वभावोऽयं काय: । अतस्तस्मिन्नवभिरिछद्रैर्निरन्तरं स्रवत्सु मलेषु रोमकूपैरसंख्यातैः स्विने गात्रे को नामाखेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात् ? तदुक्तम् – 'नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति घटिका इव । बाह्यशौचैर्न शुध्यन्ति नान्त: शौचं तु विद्यते' इति । एवं स्वकाये जुगुप्सावत: परकाया एतादृशा इति दोषदर्शिनस्तैः संसर्गो न कदाचिदपि भवति । यदि स्वकायदुर्गन्धेन जुगुप्सा न स्यात्किं नामैतस्य निर्वेदकारणं भवेत् ? तदुक्तम्- 'स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् । विरागकारणं तस्य किम. न्यदुपदिश्यते ' इति ॥ ४० ॥

संप्रत्यन्तः शौचसिद्धिमाह –

सत्त्वशुद्धि सौमनस्यैकाग्ज्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

सत्त्वस्य बुद्धेरसूयेर्ष्यादिमलनिवृत्तिः शुद्धिः, ततः सौमनस्यं सत्त्वोत्कर्षः, तत ऐकाग्र्यं नैश्चल्यम्, ततो बाह्येन्द्रियजयः, तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं पुरुषसाक्षात्काराईत्वम्, तान्येतानि परस्परहेतुहेतुमद्भावेन शौचाद्भवन्तीत्यर्थः ॥

संतोषादनुत्तमसुखलाभः ।। ४२ ।।

संतुष्टस्य योगिनः सत्त्वोत्कर्षादन्तर्निरतिशयं सुखमावि र्भवति । न केवलमेवम्; प्रत्युत वैषयिकं सुखं विषमिव प्रतिकूलं भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् ' संतोषामृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः । भोगश्रीरतुला तेषामेषा प्रतिविषायते ' इति ।। ४२ ।। -

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मकृच्छ्रादिना क्लेशपापक्षयात्कायस्याणिमादिसिद्धिः, इन्द्रियाणां च सूक्ष्मव्यवहितप्रकृष्टार्थग्राहित्वासिद्धिर्भवती- त्यर्थः ।। ४३ ।।

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

अभिमतमन्त्रजपादभिमतदेवतायाः संभाषणादिकं सि- ध्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।। ४५ ।।

ईश्वरे अकामनया सकलकर्मसमर्पणात्समाधिसिद्धिः ।

समाधिश्चित्तस्य समाधानं प्रसाद इति यावत् ।। ४५ ।।

इत्थं 'सावान्तरफलान्यमनियमानिरूप्य क्रमप्राप्तमासनं तत्साधनं तत्फलं च तावदाह-

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

पद्मस्वस्तिकादिना यादृशेन देहस्थापनेन यच पुरुषस्यावयंवव्यथानुत्पत्तिलक्षणं सुखं देहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संपद्यते, तदेव मुख्यमासनम् । पद्मासनादिस्वरूपं तु याज्ञवल्क्येन निरूपितम् – 'ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले शुभे । अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेणतु । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम्' इत्यादिना ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

तस्य च प्रयत्नशैथिल्यं लौकिक उपाय: । गमनगृहकृत्यतीर्थस्नानादिविषयो यः प्रयत्नो मानस उत्साहस्तस्य शैथिल्यम् । अन्यथा उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्य यत्र कापि प्रेरयति ।

फणसहस्रेण धरणीं धारयित्वा स्थैर्येणावस्थितो योऽयमनन्तः स एवाहमस्मीति ध्यानं चित्तस्यानन्ते समापत्तिः । तया यथोक्तासन संपादकमदृष्टं निष्पद्यते । अतस्ताभ्यामासनं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

सिद्धे चासने शीतोष्णसुखदुःखमानावमानादिद्वन्द्वैर्यथापूर्वं नाभिहन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथासनानन्तरभाविनं प्राणायाममाह--------

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति । स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदरूपः । तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कौष्ठवस्य वायोर्निःसरणम् । तयोरुभयोरपि संचरणाभावः प्राणायामः । ननु नेदं प्राणायाम सामान्यलक्षणम्, तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेत्, नैष दोषः ; सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद संभवात् । तथा हि-कौष्ठ्यस्य वायोर्निर्गमनं रेचकः, यः प्रश्वासरूपः

। बाह्यस्य वायोरन्तर्धारणं पूरक:, य: श्वासरूपः । अन्तः स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः, यस्मिञ्जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः । ननु कुम्भके गत्यभावेऽपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिश्वासगती विद्येते इति चेत्, नैष दोष: ; अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावसिद्धायाः समप्राणगतेर्विच्छेदसंभवात् ॥ ४९ ॥

तमेवाभ्यासमाह—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकाल संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

रेचको बाह्यवृत्तिः, पूरक आभ्यन्तरवृत्ति:, कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः । तत्रैकैको देशादिभिः परीक्षणीयः । तद्यथा— स्वभावसिद्धे रेधके हृदयानिर्गत्य नासाग्रसंमुखेद्वादशाङ्गुलपर्यन्तं श्वासः समाप्यते । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वा निर्गत्य चतुर्विंशत्यकुलपर्यन्ते षड्विंशदङ्गुलपर्यन्ते वा समाप्यते । तत्र च रेचकप्रयत्नातिशये सति नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेण तनिश्चेतुं शक्यम् । बहिस्तु सूक्ष्मं तूलं वृत्वा तचालनेन निश्चेतव्यम् । सेयं देशपरीक्षा । रेचककाले प्राणस्यावृत्तयो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः कालपरीक्षा । अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दश रेचका आगामिमासे विंशतिरुत्तरमासे त्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । एवं पूरकेऽपि योजनीयम् । यद्यपि कुम्भके

देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते, तथापि कालसंख्याव्याप्तिरवगम्यत एव । यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति, तथा प्राणोऽपि देशकालसंख्याभिरभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्षतया सूक्ष्मश्च संपद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अथ रेचकादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्यं प्रकारमाह --------

बाह्याभ्यन्तरविषयानपेक्षी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

यथाशक्ति वायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिः कुम्भकः । यथाशक्ति वायुमापूर्यानन्तरं क्रियमाणोऽन्तः कुम्भकः । रेचकपूरकावनादृत्य केवलकुम्भकोऽभ्यस्यमानः पूर्वत्रयापेक्षया चतुर्थो भवति । निद्रातन्द्रादिदोषयुक्तानां रेचकादित्रयम्, तद्रहितानां चतुर्थ इति विवेकः ।। ५१ ॥

अथ प्राणायामफलमाह-----

तमः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।। ५२ ।।

प्रकाशस्य सत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुः, तस्य क्षयां भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

फलान्तरमाह –

धारणायोग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रादिदेशविशेषे चित्तस्यावस्थानं धारणा । तत्र प्राणायामेन रजोगुणकार्याच्चाश्वस्यात् तमोगुणकार्यादालस्यादेश्च निवारितं मनो योग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथ क्रमप्राप्तं प्रत्याहारमाह-

स्वस्व वेषय संप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयेभ्यो निवर्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीवावतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रत्याहारफलमाह –

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ।। ५५ ।

इन्द्रियाणामतिचञ्चलानां परमा वश्यता निश्चलता, विषयेष्वत्यन्तमप्रसर इति यावत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्पतञ्जलिप्रणीते योगशास्त्रे,

योगसुधाकराभिधायां वृत्तौ

साधनपादः

समाप्तः ॥

बोधप्रश्नाः

1 योगाङ्गानि कानि ?

2 यमाः के ?

3 नयमाः के ?

4 आसनं किम् ?

5 प्राणायामः कः ?

6 प्रत्याहारः कः ?

7 अहिंसायाः फलं किं ?

8 सत्यस्य फलं किं ?

9 समाधिसिद्धिः कस्मात् भवति ?

10 योगाङ्गानुष्ठानस्य फलं किम् ?

अभ्यासप्रश्नः

1 योगाङ्गानि वर्णयत ।

2 एकैकस्यापि योगाङ्गस्य फलं निरूपयत ।

3 प्राणायामप्रभेदान् निरूपयत ।

****